No. १२३२ घ

Title पदार्थरत्नमञ्जूषा

Author कृष्णभट्टः "महाराष्ट्रदेश्यः"

Extent २६ पत्राणि Age

Subject न्यायशास्त्रम्

पदार्थरत्नमञ्जूषा पत्र. १६

१२३२

31

रत्नमंजूषारीपोथी

ॐ॥ श्रीहयग्रीवाय श्रीगुरुचरणेभ्यो नमः॥ ॥ गजाननाय महसे प्रत्यूहतिमिरच्छिदे॥ अपारकरुणापूर
तरंगितदृशे नमः॥१॥ नमामि परमात्मानं स्वतःसर्वार्थवेदिनं॥ विद्यानामादिवक्तारं निमित्तं जगताम
पि॥२॥ निःश्रेयसफलं प्राहुर्येषां तत्त्वावधारणे॥ प्रमाणादिपदार्थास्ते लक्ष्यन्ते नातिविस्तरं॥३॥ तत्र प्रम
ां प्रमया व्याप्तं प्रमितिसाधने॥ प्रमाश्रयो वा तद्व्याप्तो यथोर्यावनुभवः प्रमा॥४॥ नित्यानित्यतया द्वेधा
...नित्या प्रमाश्रयः॥ प्रमाणमितरस्यास्तु करणं स्यात् प्रमाणता॥५॥ अविसंवादिविज्ञानं प्रमाणमिति
...ताः॥ अनुभूतिः प्रमाणं सा स्मृतेरन्येति केचन॥६॥ अज्ञाततत्त्वमर्थस्य निश्चायकमथापरे॥ प्रमे
...प्रमपरे प्रमाणमिति मन्वते॥७॥ प्रमानियतसामग्रीं प्रमाणं केचिदूचिरे॥ प्रत्यक्षमनुमानाख्यमु

मे॥

पमानंतथागमः॥८॥प्रमाणान्यभियुक्तैश्चैवमक्षपादेनलक्षितं॥प्रत्यक्षमेकंचार्वाकाःकणादसुगतौपुनः॥९
अनुमानंचतच्चापिसांख्याःशब्दंचतेअपि॥न्यायैकदेशिनोप्येवमुपमानंचकेचन॥१०॥अर्थापत्यासहै
तानिचत्वार्याहप्रभाकरः॥अभावषष्ठान्येतानिभाट्टवेदांतिनस्तथा॥११॥संभवैतिह्ययुक्तानितानिपौ
राणिकाजगुः॥अपरोक्षप्रमाध्याप्तंप्रत्यक्षंद्विविधंचतत्॥१२॥सविकल्पकमित्येकमपरंनिर्विकल्प
कं॥नामादिविशिष्टार्थविषयंसविकल्पकं॥१३॥अविशिष्टार्थविषयंप्रत्यक्षंनिर्विकल्पकं॥व्या
प्तिग्रहणसापेक्षंप्रमितेःसाधनंविदुः॥१४॥अनुमानमितिव्याप्तिःसंबंधोनिरुपाधिकः॥साधनाव्या
पकाःसाध्यसमव्याप्ताउपाधयः॥१५॥भवंतितेचद्विविधानिश्चिताःशंकिताइति॥अनुमानंत्रिधापि

न्नमन्वयिव्यतिरेकितम्॥१६॥अन्वयव्यतिरेकीयतेषांलक्षणमुच्यते॥सर्वेषुकेषुचिद्वापिसपक्षेषुसम
२ न्वयि॥१७॥विपक्षशून्यंपक्षस्यव्यापकंकेवलान्वयि।असपक्षोविपक्षेभ्योव्यावृत्तोपक्षभूमिषु॥१८॥
सर्वासुवर्त्तमानोयःकेवलव्यतिरेकितम्॥असाधारणधर्मवान्व्यतिरेक्येवलक्षणं॥१९॥सपक्षेसतिवि
श्रीः॥ भासःस्यादसाधारणस्त्वसौ॥व्यावृत्तंयद्विपक्षेभ्यःसपक्षेषुकृतान्वयि॥२०॥व्याप्यापक्षेवर्त्तमानमन्व
यव्यतिरेकितत्॥पक्षःसाध्यान्वितोधर्मीसाध्यजातीयधर्मवान्॥२१॥सपक्षोथविपक्षस्तुसाध्यधर्मनि २
वृत्तिमान्॥दृष्टंसामान्यतोदृष्टमितियास्याद्द्विधाद्वयी॥२३॥पूर्वंप्रत्यक्षयोगार्थंतदयोग्यार्थमुत्तरं॥
अव्युत्पन्नपदोपेतवाक्यार्थस्यैवसेद्धिनि॥२४॥प्रत्यक्षप्रत्यभिज्ञानमुपमानमिहोच्यते॥अत्राति

यानित्याणुःपरिकीर्त्तिता। मूर्त्तावयवहीनत्वेदंतस्याद्रसुलक्षणं॥१९॥घटकुंभस्तुजातित्वादूर्ध्वंनित्यस्तु
मिष्यतां। सद्भावादित्यणोःसिद्धिरनित्यात्रिविधामता॥२०॥विषयेंद्रियदेहाख्यायोनिजेतरभेदतः।
द्वयोर्त्वाद्यायोनिजात्वस्मदादीनामितराद्विधा॥२१॥धर्मेत्नाधर्मेत्वेनमुनिदुद्भशरीरिणां। नयोंश्च।
सोतिकोद्देहोंप्रत्यद्दन्नादिदोषतः॥२२॥विचित्ररूपरससस्पर्शःस्याद्देहवन्नुसारतः। प्रतिमाणविभेदनद्
लहद्दादिभेदतः॥२३॥त्रिन्नोद्देहोयथाकुंतकरकादंवनादिकं। स्याद्घ्राणमिंद्रियंतेनगंधग्रहीतोनु
मीयते॥२४॥मृदादिविषयोस्तीष्टइतिप्रकरणंभुवः॥ ॥रसवत्त्वादिसामृप्याद्दृश्यामोजललक्षणं:
२५॥पायरत्नुस्नेहवद्रूपंशुक्लंस्यान्मधुरोरसः। स्पर्शःशीतोगुरुत्वांताःसंख्याद्याःपूर्ववन्मताः॥२६॥अहेतु

3 द्रवत्वंवसंस्कारोवेगइष्यते। गुणाश्चतुर्द्दशैतेस्युरंसस्त्रा द्विधाकुवन्॥२७॥ अणुनित्यमनित्यंतुत्रिधादे
हादिसदत्तः। देहोयोनिजएवास्यश्रुतिगम्यःप्रवेतसः॥२८॥ लोकेविंद्रियमस्यैषुंरसनंरसधीश्रयं।
श्रीः॥ विषयःसरिदादिःस्यादित्यापःसन्निरूपिताः॥२९॥ ॥ तेजोगुरुत्ववद्रूपिशुक्लंस्वान्यप्रकाशकं। रूप
मुष्णोसवेस्पार्शःसंख्याद्याद्रवतोत्तराः॥३०॥ क्षितिवद्वेगएवेषुःसंस्कारस्त द्विधांभवन्। पराणुलक्षणा ३
णंनित्यमनित्यंविग्रहादिकं॥३१॥ वध्मीयोनिजमादित्यलोकेरूपमतिप्रथं। इंद्रियंचक्षुरग्नौडुदम
जाठरसंज्ञकः॥३२॥ विषयोरविदीपस्थजातिचाद्युद्यताप्रथा। तेजस्त्वंदेमहत्तिस्याद्वेमनसेजसते
हृशी॥३३॥ अग्नेरपत्यंप्रथममित्यादिश्रुतितोपिच। इदंतेजःसमुद्दिष्टंवक्ष्यामोथसमीरणं॥३४॥ ॥

नीरूपः स्पर्शवान् वायुः स्पर्शोस्यानुष्णशीतकः। अपाकजश्च संख्याद्या अपरत्वांतरा गुणाः॥३५ पूर्ववन्नवमो व
गोद्विविधं वापि पूर्ववत्। नित्योणुरितरस्त्राणविषयेंद्रियदेहताकृ॥३६॥ अयोनिजं मरुल्लोके वर्ष्मं स्पर्श
नमिंद्रियी स्पर्शबुध्यनुमेयंस्या द्विपयस्तु महानिलः॥३७॥ सत्वेनस्पर्शेनाध्यक्षो वियदात्मदिगादिव
त्। नीरूपद्रव्यरूपत्वादितिहेतोः समीरणः॥३८॥ प्राणोपानस्तथा व्यानउदानोथ समानकः। ए
कोपि सन् क्रियाभेदात्प्राणः पंचविधो मतः॥३९॥ ॥कार्यद्रव्यस्य तु क्वायं निरणाथि प्रयत्नतः। अणु
नाशं सृष्टिसंहारविधिमस्यानिरध्महे॥४०॥ हुतबन्नीमत्नपंचास्यजगत्संहरणेछया। प्राण्येदृष्टादे
णुभ्यां द्यं कर्मसंजायते ततः॥४१॥ नागरूत्वा योगनाशस्तस्माद्द्व्यौ विनश्यति। ततश्चेंद्रललामस्य

स्त्री॥

सिसृक्षातः क्रियाणुषु॥४२॥ ततो योगस्ततो नूतत्नोतिकोत्पत्तिरीरिता। अणुद्वयेन द्व्यणुकं तैस्त्रिभि ४
स्त्र्यणुकं भवेत्॥४३॥ इत्यादिक्रमतः सृष्टिरंगीकार्या विचक्षणैः। अणोरारंभकत्वं स्यादेकस्यानो।
शितानभवेत्॥४४॥ कार्यस्यासततत्वं वापेक्षणीयार्थहानितः। बहूनां च न कार्यस्य महत्तः कार्यतोज
निः॥४५॥ दृष्टाघटादिषु ततो द्वयोरण्वोः समुद्भवेत्। द्व्यणुकं तैश्च बहुभिः कार्यमारभ्यते महत्॥
४६॥ न द्वाभ्यां कारणानृष्टैस्थौल्यबाहुल्यहानितः। अंत्यावयविनः कार्यमणुवैवंत्रसज्यते॥
४७॥ द्व्यणुकादिक्रमेणांतः कार्योत्पत्तिरितीदृशी। लयोत्पत्तिस्थितिः प्रोक्ताधुना गगनमुच्य
ते॥४८॥ आकाशं शब्दवत्तस्य शब्दैकत्वादयो गुणाः। भागांताः षड्जंनत्र कारणत्रयहानितः॥४९॥

नित्यं च नाशे हेतुत्वान् मता वा हि सुखेरितं। नीरूपद्रव्यतातस्या गादुष्पर्वं विहायसः॥५०॥ ततः शब्दैक
मेयं स्यात् दित्वं च परीक्षणं। अथास्ति दधाद्हेकालकलनां मलमाहताः॥५१॥ कालश्चिरादिधीहेतुः
संख्याद्याः पंच तद्गुणाः। आकाशवल्लयोदर्के लवादिव्यवहारकृत्॥५२॥ निरंशद्रव्यरूपत्वादजो
नित्यश्च गीयते। नानात्वोपाधिकीतस्यौपाधिकाकालनिरूपणा॥५३॥ दिक्पूर्वापरधीगम्या कालव
द्गुणरूपिता। तन्नानात्वेन संचारोपाधिकेति दिगीरिता॥५४॥ आत्मा तु चेतनो द्वेधा स्यादीशानीश
भेदतः। अनीशश्च नरदेहः स्यात्पार्थिववाह्यदादिवत्॥५५॥ इंद्रियाणि च नैवात्मा तो तिकत्वात्पटादि
वत्। अणुत्वान्मनसस्तद्वन्मनसः साधयिष्यते॥५६॥ अतस्तद्व्यतिरिक्तः स्यादात्मा देहेंद्रियगोचरः॥

5 करणश्चैकको नित्योऽस्पर्शो द्रव्यत्वतो मतः ॥५७॥ सुखादिनियमार्थानामसत्त्वे द्रव्यत्वतो विभुः । गुणाश्च तस्य बु-
दुःखसुखेच्छायत्नभावनाः ॥५८॥ अदृष्टद्वेषसंख्याद्या विभागांतश्चतुर्दश । ईशस्तु बुद्धितो यादि-
कर्तृत्वेनानुमीयते ॥५९॥ यः सर्वज्ञः सर्व[illegible]दित्यादिनश्रुतितोपि च । ज्ञानेच्छायत्नसंख्यादिनागां
श्रीः॥ तावद्गुणान्वितः ॥६०॥ अविद्योपाधितो भिन्नो जीवस्तानो न नो मतो । शुद्धब्रह्मण्यविद्याया आश्रयत्वेकरि- ५
तरत्र च ॥६१॥ परस्पराश्रयात्तस्माद्भेदाभावस्त्व एतयोः । निराधारैव मोक्षार्थ मनः संप्रतिरिष्यते ॥६२॥
अस्पर्शवन्मनोऽणुः स्यात्प्रमाणं तत्र वै दृशं । सुखधीः करणोत्पाद्या जन्यबुद्धित्वतो यथा ॥६३॥ रूपादिधी-
रितिधीज्ञानमाननो नित्यतांणुता । नैरंश्याद्दणुवत्तस्यापरतापरतात्वरा ॥६४॥ विनागोयागपार्थक्येनाना।

तेति गुणाष्टकं। मनइंद्रं तमोद्रव्यं दशमं नैव संमतं॥६५ आलोकाभावमात्रत्वान्महीरूपतयापि वा। अ
तानवैव द्रव्याणी त्येवं सर्वमनाकुलं॥६६॥ ॥ठ॥ ॥ पदार्थरत्नमंजूषा ग्रंथैरुक्ता विनिर्मितो। पदा
र्थाद्रव्यसीज्ञायं समाप्नोति श्रियः सतां॥६७॥ठ॥ ॥ ज्ञात्यैकनिलयः कर्मान्यत्वे सति गुणो मतः। वसु विंश
तिधा तिनोरूपं सरसगंधकं॥६८॥ स्पर्शसंख्ये तथा मानं पृथक्त्वं योगसागकौ। परत्वापरत्वा बुद्धिसुखदुःख
प्रणा तथा॥६९॥ द्वेषयत्नगुरुत्वानि द्रवत्वस्नेहसंस्क्रियाः। धर्माधर्मौ तथा शब्द इत्येवं कणभुङ्मुनिः॥
७०॥ चक्षुर्ग्राह्यं भवेद्रूपं गुणत्वे सति सप्तधा। शुक्लादि जलते जोणुनिष्ठं नित्यं तमाणुषु॥७१॥ अग्निसंयो
गजं हेतुरूपजं द्व्यणुकादिषु। आश्रयस्य विनाशेन विनाश्यं ग्निकुनीरगं॥७२॥ रसो रजनमेयः स्याद्गुण

=पपमाणु द्वयजं ९

॥

6

वैसतिषड्विधः॥ तिक्तादि दिनितोयस्तोत्रूपवन्नित्यतादयः॥७३॥ घ्राणग्राह्यो भवेद्गंधो गुण एव वसति
स द्विधा। सुरभ्यादिर्नित्यस्तु दितिस्तोऽन्यद्रसादिवत्॥७४॥ स्पर्शः स्पर्शनवेद्यः स्याद्गुण एव स तित्रि
[illegible]मविधा। शीतादिर्जलभूम्यग्निवायुस्तोऽन्यद्रसादिवत्॥७५॥ रूपादेः पाकजोत्पत्तिर्द्व्यणुकस्यैव दृशी
श्री:॥ मता। आपाकज्ञिप्तकुंभाणुष्वग्निघातात्क्रियाजनिः॥७६॥ ततो विभागः संयोगनाशः कार्यलयस्त ६
तः। ततोऽग्नियोगादौष्ण्याद्धयाद्रूपादेः प्रसवे सति॥७७॥ अन्यस्मात्पाकजोत्पत्तिस्ततोऽएवात्मयुजः क्रि
या॥ अणुषु स्यात्ततो योगः कार्योत्पत्तिसमुदयस्ततः॥७८॥ पिठरस्यैव पक्तिश्चेदंतरेऽनेरसावतः। पाको
न स्यादंतः पीलुपाकवागेव सुंदरी॥७९॥ सांख्ये कादिधियो हेतुर्नव्यैर्लंदत एकधीः। नेयाद्द्वित्वादि

धीरस्तु नैकशीर्यैकणादृगीः॥८०॥ स्वरूपं वस्तुनो भेदाभेदादिष्टो तथा सति। यद्‌ स्वरूपाभेदेन कथं।
स्यात्पृथगेकधीः॥८१॥ परस्परं स्वरूपाणामनुवृत्तेरतावतः। भेदस्यैवैकरूपत्वाद्विशेषः ख्यादिको
न्नते॥८२॥ अतः संख्या पृथक्‌ सा वह्नेरेकद्रव्यका तथा। अनेकद्रव्यका साद्या त्वेकता मतिगोचरः
॥८३॥ यावद्द्रव्या द्वितीयाद्या द्वित्वाद्या सा त्वनित्यका। अपेक्षाबुद्धिनाशेनाश्रयनाशाद्विनश्यति॥८४
परिमाणं वितस्त्यादिमानविज्ञानकारणं॥ चतुर्धा सं महद्दीर्घं ह्रस्वाणु व्यतिभेदतः॥८५॥ नित्या
नित्यत्वभेदाद्द्विधा सर्वमेत्यं परमाणुषु। नित्यं स्याद्‌ द्व्यणुके नित्यं महदात्मादिषु ध्रुवं॥८६॥ अत्रुटौ त्र्य
णुकादौ स्याद्दीर्घता ह्रस्वता पुनः। अणुत्वं महदेकार्थे निष्ठता दृग्विधे तथा॥८७॥ मानप्रत्ययभेदेन

नित्यं तु द्विविधमनित्यकं। जायते द्व्यणुके अणुत्वं ह्रस्वत्वं चैव अणुसंख्यया॥ ८८॥ द्वित्वाख्यया समारब्धे स्वकार्ये त्र्यणुकस्थि-
तान्। महद्दीर्घान्महद्दीर्घं जायेते शिथिलावयुतिः॥ ८९॥ प्रचयः स्यात्तत्स्थूलपिंडद्वितयनिर्मिते। तूलपिंडे म-
श्रीः॥ हद्दीर्घं जायेते इति मानदिक्॥ ९०॥ पृथक्त्वं मन्यताबुद्धेः कारणं नैनसम्मतौ। स्वरूपभेद एव स्यात्पृथक्त्वं चेद्घ- ७
टः पटः॥ ९१॥ इत्येवं स्यात्पटः कुंभादिति वाक्यैर्वियुज्यते। अन्योन्याभाव एव स्यादिति चेन्न हि पंचमी॥ ९२॥ घटा-
त्पट इति वा यो घटो न पट इत्ययं दः। वचो युक्तं ततः सिद्धं पृथक्त्वं तदपि द्विधा॥ ९३॥ संख्यावन्नश्यतां यावादिसंख्य-
येवोपवर्णिते॥ अप्राप्तिपूर्वप्राप्तयोर्या द्विसंयोगः समीरितः॥ ९४॥ संयुक्तबुद्धिगम्यः स्यात्त्रिविधः स च वर्णितः।
गुणद्रव्यक्रियाहेतुराद्यश्चिन्नात्मनोर्मतः॥ ९५॥ द्वितीयोवयवानां तु जनितो यो घातनोदने॥ पुनस्त्रिविधो न्यैक

१ अनयोः संयोगे बुद्धिलक्षणगुणोत्पत्तिः॥ २ पटादिद्रव्योत्पत्तिः॥

स्कुकर्मसीयोगजस्तुतः॥९६॥ आद्योमद्विषयोरन्यः शुक माकंदयोः परः। शाखालतायुजः शाखिलतायोगः
स्वकीर्तितः॥९७॥ वस्तुर्यौत्योपि वदंति द्वौत्यामेकतएव च। योगौ द्वौ चैकतः स्यातां माध्यमे तु निरी
रितः॥९८॥ तुरीयो गेस्फुरी चलयोगोन्यस्तीनुकद्वये॥ वियद्योगद्वयाद्योमद्विनंतुकशुंजिस्तेवत्॥९९
त्तनीयस्तूलकएवादौ वंत्याएवोऽपार्थिवाश्रयोः। संयोगे सति तत्तुल्यजात्यणुद्वयोगतः॥१००॥ द्व्यणुक
द्वितयजातपार्थिवद्व्यणुकस्यादि॥ आद्याणुनान्तवेद्योगआद्यस्यापीतराणुना॥१०१ नाशस्त्वाश्रयना
शनविभागद्वैकनिष्ठतः॥ संयोगस्याश्रितस्यास्यादित्यलंविस्तरेण नः॥१०२ गुणः संयोगद्वैतास्यादि
भागः प्रदिसक्रयोः। तत्र प्रमाणे नवस्तुयोगनाशविभागयोः॥१०३॥ नैतदाश्रयनाशनयोगनाशेपिनेवदि।

विभागधीरतःसिद्धो विभागः स त्रिधा मतः ॥१०४॥ योगवत्पूर्वकोऽन्यत्कर्मोत्थद्वंद्वकर्मतृतीयकः ॥ हेतुमात्रविभागोत्थोहे
त्वहेतुविभागजः ॥१०५॥ इतिद्विधाँतिमः प्रागवदाद्यस्तंतोर्विभागतः। तंबं तरान्तदाकाशदेशतो भागइरितः ॥१०६
नाशस्त्वन्तरसंयोगाश्रयनाशस्तदिष्यते। परमपरा द्विधा हेतू परतापरते मते ॥१०७ तत्र योगोऽल्पभूयस्त्वनिमित्तात्स्युप
रादिधीः। इषुरिद्यादिवारिद्यान्ते तयोः क्रमाद्विधावते ॥१०८॥ दिक्कालकृततातस्तन्नाशः सप्तविधो मतः हेतुत्रयस्य
प्रत्येकं युगपद्वा विनाशतः ॥१०९॥ द्रव्यापेक्षाद्धियो नाशात्समवाय्यन्ययोस्तथा ॥ निमित्तात्समवायिस्थ ना
शाद्वेत्यघं संग्रहः ॥११०॥ कार्यं यदाश्रयं तस्मात्समवायी तदस्तु नः। तत्प्रत्यासन्नितोऽसाव द्वयोः कारहेतु सयु
जः ॥१११॥ स्वकार्येण सहैकस्मिन्नर्थेऽवत्तिः परा पुनः। हेतुरूपस्य तत्कार्यकारणेन सहस्थितिः ॥११२॥ एकस्मि

श्रीः॥

८

२प्रत्यासन्निः =

न्निर्वृतिसंप्रोक्तं तान्यामन्यन्निमित्तकं ॥ परत्वापरत्वे प्रोक्ते धिषणा प्रोच्यते धुना ॥११३॥ बुद्धिर्ज्ञानं प्रमाणं तु स्या
दनुव्यवसायधीः । ज्ञानामीति द्विधा सा च नित्यानित्यविभेदतः ॥११४॥ नित्येश्वरमता तस्यानित्यता चामु
तामता । घटोयमेतज्जनका नित्यज्ञानान्यबुद्धितः ॥११५॥ जन्यः कार्यत्वतोयद्वत्पटादिरितिमानतः ॥ अ
नित्या जीवसंस्था स्याद्बुद्धिः सा द्विविधा मता ॥११६॥ विद्याविद्या च तत्रोक्ता वेतु द्वे समुदीरिता । सं
शीतिपर्ययस्वप्नानवसायविभेदतः ॥११७॥ संशयो नैकपक्षाणामवसायो विकल्पतः । स्थाणुः स्या
त्पुरुषो वेति स्यादन्यत्रान्यसमुच्चयी ॥११८॥ विपर्ययो यथा रज्जौ सर्पधीर्नेनु दर्शनात् । स्मृतेर्भेदाग्रहादे
वं व्यवहारो न तत्कृते ॥११९॥ वस्तुस्वरूपभेदस्य वस्तुनाग्रहणं कथं । अग्रहो गुरु राद्धीते नवेन्नाप्यसतः

प्रथा॥१२०॥ रज्जावहेर्वियत्पुष्पं न हि क्वापि प्रतीयते। नासत्ख्यातिरतो नात्मख्यातिर्यत्रैव चातुरी॥१२१॥ श्रा
न्तेऽप्यपि विज्ञानाकारस्यासौ विभ्रमस्ततः। बाह्यसत्त्वांतरं नैव नाप्यनिर्वचनीयता॥१२२॥ असत्सदुत
श्री:॥ यान्यस्मिन्नर्थे मानस्य हानितः। अतोवल्मीकदृष्टोहीरज्जावान्नातिदोषतः॥१२३॥ इति विवाचुवलवागुम्
फं सिद्धः ख्यातिस्तुलाकतः। स्यादनध्यवसायो नः किंसंज्ञो वृक्ष इत्ययं॥१२४॥ विद्यापि स्याद्वेत्तु संदेहाप्र ९
त्यक्षमनुमानकं। स्मृतिराशेमिति प्राहुरपरोक्षा यथार्थधीः॥१२५॥ प्रत्यक्षं हि द्विविधं तद्वै योगायोगि
विभागतः। धर्मोऽध्यक्षः प्रमेयत्वात्केषांचित्स्याद्घटादिवत्॥१२६॥ योगासिद्धिरिति त्विद्वेत्तरदाद्यमक
ल्पकं। निर्विशेषार्थधीरन्यत्सविकल्पकमीरितं॥१२७॥ शब्दोल्लेखवत्तत्र घटोऽस्मीवं घटस्मृतिर॥

जनकं ज्ञानं तथी(र्ण्या)त्रैषा च क्रियोच्यते ॥१२८॥ संयोगाद् घटग्रहो युक्तसमवायाद्गुणादिधीः। संयुक्तसमवेतस्थ-
समवायाद्गुणत्वधीः ॥१२९॥ शब्दधीः समवायात्स्यात्तद्वृत्तसमवेतगात्। समवायात्वभावौ येन विशेषेण विशे-
ष्यता ॥१३०॥ एतत्संबंधषट्कं स्यात्प्रत्यक्षे हेतुरिष्यते। अविनाभावजं ज्ञानमनुमानं प्रचक्षते ॥१३१॥ दृष्टसा-
मान्यतो दृष्टभेदाद्द्वेधा तदीरितम्। दृष्टमप्रत्यक्षयोग्यार्थग्राहि धूमाद्यथाग्निधीः ॥१३२॥ स्वभावविप्रकृष्टा-
र्थेनासक्तैश्चेतरं यथा। वह्निधीरूपधीर्न स्यात्परार्थे स्वार्थभेदतः ॥१३३॥ पुनर्द्वेधोपदेशेन हीनमेत्यमथा-
ग्निमे। तद्युक्तं स्वपरांशं वाक्यमिष्टं प्रतिज्ञया ॥१३४॥ सद्धेतुः सदृष्टान्तोपनीत्युपसंहृती। इत्याद्याः
पञ्चावांगायां सिसाध्यादिपर्यायं यथा ॥१३५॥ अग्निमान् गिरिरित्येतो धूमवत्त्वादिति दृशः। साधनव्यापिक-

लिंगवागिषुः सविशेषमतः॥१३६॥ अन्वयव्यतिरेकीवत्यतिरेक्यन्वयी तथा। पंचरूपोन्वेदाद्यः पक्षसत्वमेवमादि
मं॥१३७ रूपं सत्वं सपक्षेन्यस्माद्विपक्षात्पतनापरं॥ अबाध्यता सत्प्रतिपक्षता चेति पंचमं॥१३८॥ स्याद्या
प्तवृत्तिर्नो हेतोः पक्षवृत्त्याद्यं द्वितीयकं। सपक्षेत्वसमग्रे वा वृत्तिर्योहन्निरिष्यते॥१३९॥ विपक्षासकला
श्रीः॥ दन्यत्तु तुर्यं च विरोधिनि। प्रमाणेनप्रतिज्ञाते साध्यतद्विपरीतयोः॥१४०॥ साधनस्यां त्रिरूपत्वे पंचमं रू १०
पमीरितं। विपक्षेबाधकस्तर्कोप्यनुमानीगमिष्यते॥१४१॥ उपाधेर्द्योतकत्वेन व्याप्तिचारस्य वा ध्रुवं। सानू
नाव्यापकः साध्यसमव्याप्तिः समीरितः॥१४२॥ उपाधिरग्नीषोमीय हिंसाधर्मत्वसाधने। हिंसाहेतोर्नि
षिद्धत्वमुपाधिर्योहगिष्यते॥१४३॥ तर्कोयुक्तिरिह प्रोक्तस्तर्कतत्त्वविचक्षणैः। यथायथाग्न्याभावः स्याद्धूम

नावोपि नेभवेत्॥१४४॥ इत्येकादशधावासावंतर्वोपि सिरीरितः। द्वितितायादि जन्यत्वं स्यात्कर्त्रोकार्येवृहे-
तुयैः॥१४५॥ यथाघटादिर्नस्वस्तुकार्यताकर्तृजन्यता। मांस्तुकोवाधकस्तर्कइतिपृष्टेतिधीयते॥१४६
गृाघातात्माश्रयोन्योन्याश्रयेताश्चक्रकां। स्थितौ। घतिवंदीवकल्प्यानीलाघवेगौरवंतथा॥१४७॥ उत्प
गैश्चापवादश्चवेयात्यंवांतिर्मीमता। अकर्तृताकार्येनयोर्व्याघातःस्यात्समुद्भवे॥१४८॥ द्विमाद्यो रिव नच
स्तुतत्रनात्रेतिवेद्दढ। किंविशेषोस्तिनोवात्रेनास्तिचेन्मूकतांव्रज॥१४९॥ यद्यस्तिकिंसएवस्यात्रमानेमात्म
न्युमानाकः। सर्वदात्माश्रयत्वंस्यादन्यश्चेत्तत्रकिंनवेत्॥१५०॥ पूर्वोमानेतृतीयोवापूर्वेश्चेत्स्यात्त्रुवैतद।
अन्योन्याश्रयताथस्यात्तृतीयश्चक्रकंभवेत्॥१५१॥ तृतीयेतुचतुर्थश्चेदनवस्थैवमोसजेत्। चतुर्थेस्तुचमा।

णैर्वंदाद्यः किंनैवमीदृशी॥१५२॥ प्रतिबंदीत्थं कर्तृत्वे कार्यतैवं न सेत्स्यति। सिद्धांतेऽदृशाद्यकं च कल्पनालाघ-
वादृवत्॥१५३॥ कल्पनागौरवं तु स्यादृकृत्ताद्यपीश्वरे शिशुः। नन्वदेहस्य कर्तृत्वमेवं नाभिजगत्कृतिः॥१५४
श्रीः॥ कुतः स्यादिति चेत्पश्य कर्तृत्वं चेतनत्वतः। उत्सर्गोऽस्त्वेवं किं न निश्चयोऽस्तीति चेच्छृणु॥१५५॥ मुक्तात्मस्व-
पवादित्वादस्तु मानैः परेश्वरे। तन्मानं किं प्रमाणं स्यादिति चेन्मौनमुत्तरे॥१५६॥ वैयात्यसंज्ञेन ह्यस्य ११
प्रश्नस्यांतोऽवसीयते। इत्थं तर्कोऽस्त्वके दोषाः संप्रोक्ताः स्वके केशैः॥१५७॥ आपाद्यासिद्धिराद्यः स्याद्यथा
कर्ताऽयदीश्वरः। रागी स्यादित्यसिद्धिः स्यादापादकस्य द्वितीयकः॥१५८॥ यथा यदीशाद्दासः स्यात्कर्ताऽस्या-
त्वं दितीदृशः। उत्तया सिद्धिर्नाद्याद्दृग्देहीशश्चेन्न दासवत्॥१५९॥ धर्मादिनागीतिप्राक्तो मूलशैथि-

ल्यमुत्तरः।यथायदीशःकर्त्तास्यात्तर्हिप्रःस्यात्तर्हिसाविति॥१६०॥मिथस्तर्कविरोधश्चेत्पंचमोयद्वदीश्वरः।
कर्त्तायदिसर्वज्ञोमीतर्हिस्यादित्युदाहृते॥१६१॥कर्त्तायेन्नसर्वज्ञोहिजगदाकस्मिकंनवेत्।तर्कद्वय
विरोधोयंमिथ्यापत्तिःपरःपुनः॥१६२॥यथायदीश्वरःकर्त्तास्यात्तर्हिज्ञानवानिति।ईश्वरश्चेतनश्चेस्याद
नित्यज्ञानवान्नसर्वज्ञः॥१६३॥तथानुनसर्वत्रपक्षतस्मान्नोचेत्तर्नोयंसो।इतिवक्तुमशक्यत्वादित्ययंपर्य
वसायिना॥१६४॥विपर्ययस्यदोषोयमुक्तस्तर्कस्यसप्तमः।सोयंतर्कोनुमानांगमित्यलंवहुनामुना।
१६५॥पक्षव्यापीसपक्षस्थोविद्यमानविपक्षकः।स्यात्केवलान्वयीज्ञेयःसद्वयोगिप्रसाधनं॥१६६
पक्षव्यापीसपक्षेणहीनोपेतोविपक्षतः।केवलव्यतिरेकीस्याद्यथाकार्यमशेषकं॥१६७॥सर्वविक

१२ तेजन्यंस्यात्कादाचित्कत्वतो न यत्न। एवं तदेवं नैवस्याद्यथा कोश्यमितीदृशः॥१६८॥ हेतुरन्यः स्वतः सर्वो हे
त्वाभासः सप्रपञ्चितः। असिद्धश्च विरुद्धश्च स्यादनैकान्तिकस्तथा॥१६९ अनध्यवसितः कालातीतः प्र
श्रीः॥ करणेसमः। पक्षे निश्चितवृत्तिः स्यादाद्यो यादृग् अनित्यकः॥१७०॥ चाक्षुषत्वेन शब्दः स्यादिति पक्षावि १२
पक्षगः। विरुद्धो नित्यकः शब्दः कार्यत्वादिति वत्परः॥१७१॥ पक्षत्रयस्थायदृक्स्या[illegible]त्यमेयत्वाद
नित्यकः। शब्द इत्यपरो हीनसपक्षकविपक्षकः॥१७२॥ पक्षव्यापी यथा सर्वमनित्यं सत्त्वतो मतं। प्र
माणबाधितपक्षे वर्त्तमानउदीरितः॥१७३॥ कालातीतो यथानुष्णः पदार्थत्वाद्धुताशनः। स्वपक्षे परप
क्षेवत्त्रिरूपोन्यः समीरितः॥१७४॥ सपक्षपक्षयोरन्यतरत्वात्स्यादनित्यकः। शब्द इत्यादिवन्नेपीसदाः

सैतिसद्दस्वशः॥१७५॥सम्यग्दृष्टांतवागीषुमुदाहरणमंत्रश।साधर्म्यवैधर्म्याभ्यांद्विधैवसंप्रतीयते॥१७६
यद्यद्धूमवदग्न्यादीतत्तद्यद्वन्महानसी।इत्याद्येनयदेवंस्यान्नतदेवंयथाह्रदः॥१७७॥इत्यंत्यमेतदासासाम
नोमूर्त्तत्वनित्यता।अणुवत्कर्मवद्व्योमवत्स्पष्टमवदित्यमा॥१७८॥स्युःसाध्यसाधनद्वंद्वोभयशून्याः
परौपुनः।वाग्दोषोव्याप्त्यनुक्तिःस्यादेकोघटवदित्ययं॥१७९॥व्याप्तेर्विपर्ययोक्तिःस्याद्दपरोयदनि।
त्यकं।तन्मूर्त्तंदृष्टमित्येवंवैधर्म्येपिदृष्टमीदृशी॥१८०॥दृष्टांतस्योपमानेनपक्षेव्याप्त्याभिधायियत्।वचनं
सोपनीतिःस्यात्साद्विधासप्रकीर्तिता॥१८१॥उदाहरणवद्धूमवांश्चायमितिसादिमा।अधूमवान्नगिरिर्नेति
द्वितीयोक्ताविशारदैः॥१८२॥सहेतुकाप्रतिज्ञायावाकुस्यानिगमनाभिधा।अतोग्निमानेवगिरिरित्यु

13

क्वामनुमानकं॥१८३॥श्रोतर्नावोनुमानेस्याक्वहृस्यज्ञातसंगतिः। यतःप्रत्यायययत्यर्थंशब्दोनाज्ञातसंगतिः
१८४॥ उपमानंतुगोतुल्योगवयःस्यादितीदृशी। तच्छब्दोवनेदृष्टेगवयेनतुल्यका॥१८५ मज्ञोरि
श्रीः॥ त्युपमानंचेन्नैतदेषास्मृतिर्यतः। श्रुतातिदेशवाक्यस्यवनेयागवयेमतिः॥१८६॥ नसोपमानमध्यक्षमे १३
वतत्सविकल्पकं। वह्निसौवाविनाभूतोगृहेसावोवयारितः॥१८७॥जीवतोनोनुमानेस्यादर्थापत्तिरपिध्रु
वे। संसंवदयुतंलक्षइत्यर्थसेत्सवोपिनः॥१८८॥अनुमानेयतोलब्धेयुन[?]व्याप्तिःप्रतीयते। ग्राह्यःप्रत्यक्ष
तोभावोनातोभावप्रमाणता॥१८९॥ अज्ञातकर्तृकंवादपारंपर्यमुदाहृतं। ऐतिह्यंतच्छब्देंतर्भूतमित्यनु
मानकं॥१९०॥ प्रत्यक्षमितिमानेद्वेकणादेनोपवर्णिते। प्रामाण्यंचतयोर्नैवस्वतस्तन्मानदानितः॥१९१

मिथ्यात्वेतद्प्रमाणमेव१

धीहेतुमात्रजन्यत्वं प्रामाण्यं धीवद्भवेत्। दोषाननुत्पाद्यमानत्वे सति ज्ञानाश्रयत्वतः॥१९२॥ इति चेदप्रमा
णत्वेप्येवं वक्तुं प्रशक्यते। तस्मात्प्रमाणं धीहेतुव्यतिरिक्तात्महेतुकं॥१९३॥ धीविशेषत्वतोयाहङ्गमानमिति
सुदरं। अबाध्यानवबुद्धार्थबोधकत्वं प्रमाणता॥१९४॥ तच्चवस्तुस्वभावःस्यान्नशक्तिर्मानहानितः। दाह
स्फोटादिकार्याणामन्यथानुपपत्तितः॥१९५॥ शक्तिः स्यादिति चेन्मैवं कार्यमग्नेर्न विष्यति। किंशक्त्यान
नुमैत्रादौ सति कार्यं न दृश्यते॥१९६॥ सत्यं प्रयोगे न मैत्राद्यसावेमान्वितवह्निना। कार्यो सिद्धेरतः शक्तिर्नो
गीकार्येति संग्रहः॥१९७॥ ज्ञानं संस्कारमात्रोत्थं स्मृतिः सा वाप्रमा मता। संशयादिवदेवस्याद्वानुमानान्य
त्वतस्तथा॥१९८॥ इच्छाद्वेषाद्यनुमानादिकार्यमस्याः प्रकीर्तितं। आर्षे तु प्रातिभज्ञानं मुनीनां तपसेरितं॥१९९

वालानांचयथाकन्याब्रूतेप्रातःपितामम।आयास्यतिमनोमेत्रप्रमाणमितिवर्षिता॥२००॥बुद्धिःसविसवा
सम्यग्ज्ञाख्यास्यामोधुनासुखं।निरुपाधिर्यदिच्छाया विषयःस्तत्सुखंमतं॥२०१ धर्मोहेतुर्मनोमानंकार्ये
श्रीः॥ मास्यप्रसन्नता।द्वेषस्यगोचरादुःखंनिरुपाधिर्निमित्तकं॥२०२॥अधर्मोत्रमनोमानंकार्यमास्यविषण्णता।
इच्छास्यात्प्रार्थनासाचसैद्विधानित्यादिभेदतः॥२०३॥नित्येशीजीवमानित्याकार्यंचास्याःप्रयत्नकः।रोषो ९४
द्वेषोसवेकार्यमस्यप्रोक्तंनिवर्तनं॥२०४॥द्रोहक्रोधा।दयोभेदाद्वेषस्यैवसमीरिताः।उद्योगःस्यात्प्रय
त्नोसौद्विधानित्यादिभेदतः॥२०५ नित्यएशःपरोजैवःसोपिद्विधाप्रिमस्तुनः।इच्छादिपूर्वकोन्योपिप्राणधार
णपूर्वकः॥२०६॥मानंचतत्रस्वप्नतासुक्रियायत्नहेतुका।प्राणक्रियाचतोजागरदसुचेष्टावदिष्यती॥२०७॥

त्वतः॥२२३॥ संघातानुपपत्तेस्तद्द्योनोर्थप्रत्ययोऽन्यथेत्। स शब्दः स्फोटसंज्ञः स्यादितिपूर्वेपाणिनिर्मुनिः॥२२४
नैतदेवं यतः पूर्ववर्णसंस्कारसंयुतः। वर्णोन्त्यो बोधकस्तस्मान्न युक्ता स्फोटकल्पना॥२२५॥ विकर्षोत्क
र्षवत्वेनानित्यः शब्दः सुखादिवत्। संवाद्याधार्थ्यशब्दानां जन्यः स्याद्विचशब्दवत्॥२२६॥ संबंधत्वात्तथा
वेदवाक्येषु पुरुषनिर्मितं। वाक्यत्वहेतुतो दृष्टेकालिदासादिवाक्यवत्॥२२७॥ ताल्वादिस्थानसंभूत
शब्दतः शब्दसंततिः। जायतेऽत्रांतिमः शब्दः श्रोत्रेऽन्त्यो नित्यमेयकः॥२२८॥ कर्मान्यत्वे समतिज्ञेया सामा
न्यैकाश्रयत्वतः। शब्दस्य गुणता रूपस्पर्शगंधरसादिवत्॥२२९॥ सत्वेऽघासागसंयोगशब्दजत्वविता
गतः। वंशादिदलतागोत्थ आद्योन्त्यो द्विजोपरः॥२३०॥ तृतीयस्त्वक्रमेणादावित्युक्तो गुणसंग्रहः। अंतर्ना

16 वस्तुविज्ञेयइच्छादौ कर्तृगुणादिनां ॥२३०॥ चतुर्विंशतिरेवातो गुणा इति समंजसं ॥ अथाभिधीयते कर्म निरू
यःसंग्रहोधुना ॥२३२॥ ॥छ॥ ॥ पदार्थरत्नमंजूषाग्रंथे कृष्णविनिर्मिते ॥ पदार्थो गुणसंज्ञोयं समाप्तो
तिप्रियः सतां ॥२३३॥ ॥छ॥ ॥ संयोगत्यागयोः कर्म समवायि निमित्तकं ॥ मानं कर्मणि नास्तीति चेत्प
श्री:॥ त्ययचलतीतिधीः ॥२३४॥ मानेनचक्षुर्योगादिसंततिक्लाद्धियःपदे ॥ नैतदेतेनसंयुक्तं विभक्तंचापितद् १६
त्यपि ॥२३५॥ प्रतियोगिनिरूप्यत्वात्तयोश्चलनवाग्धियाः ॥ प्रतियोगिनिरूप्यत्वेन कदापि प्रतीयते ॥
२३६ तथापिचालिकायोगत्यागसंततिशालिनि ॥ शाकेचलनधीर्नैवोदयमासादयत्यलं ॥२३७॥ तस्मा
त्कर्मपृथक्सिद्धं तच्चपंचविधंस्मृतं ॥ उत्क्षेपणं तथैवापक्षेपणाकुंचने परे ॥२३८॥ प्रसारणं गतिश्चेति ते

श्रीः॥

वैराग्यविज्ञानसमृद्धवमंजुषांनवेदुःखनिवृत्तिरय्या॥३१७॥ विद्यागवोद्भिन्नदांतिनवलरसनाग्रोग्रचित्रांतरा
लप्रोद्यत्पाखंडदंडादितजनचयदुर्वादिपैशाननेन॥ मंजूषाषद्पदार्थामलमणिगणसंराजितानिर्मितेयंकृ
ष्णेनागर्गवंशेविद्वज्जनचरणयुगीसेवनासेवारतेन॥ ॥छ॥ ॥३१८॥ ॥ पदार्थरत्नमंजूषाग्रंथेकृष्णविनिर्मि
ते॥ निर्दोषोमास्तवादोयंसमाप्नोतिप्रियःसतां॥ ॥३१९॥ ॥ निःशेषक्षितिपालमौलिविलसद्भास्वन्म
णिश्रेणिसद्दीप्यदीपितपादपद्मयुगलश्रीरेणुकासेविनि॥ पृथ्वीशासतिशार्ङ्गधारितनुसंभूतेंदुनेराज
निग्रंथोयंसमकारिकृष्णकृतिनाश्रीरेणुकाप्रीतये॥ ॥३२०॥ ॥छ॥ ॥ इतिमहाराष्ट्रदेश्यश्रीकृष्णसद्दि
विरचितापदार्थरत्नमंजूषासमाप्ता॥ ॥छ॥ ॥ [illegible] ॥ ॥श्रीहयग्रीवाश्रमश्रीचरणेभ्योनमः॥ ॥छ॥ ॥

31

रत्न मंजूषा री पोथी

३००

